

Kieli- ja tekstitietoisuutta kouluun! Kielitietoinen koulu ja äidinkielen ja kirjallisuuden opetus

Minna Harmanen

Perusopetuksen opetussuunnitelmien uudistus lisää koulun kielitietoisuutta ja muuttaa kaikkien oppiaineiden opetusta tekstitietoiseen ja tekstilajeja tunnistavan pedagogiikan suuntaan. Samalla äidinkielen ja kirjallisuuden opetuksen asema ja merkitys sekä yhteydet muihin oppiaineisiin vahvistuvat. Yhteistyö eri oppiaineiden välillä tukee monipuolisen suomen kielen ja vuorovaikutustaitojen kehittymistä.

Jokainen opettaja on kielenkäytön opettaja

Jokainen äidinkielen ja kirjallisuuden opettaja on varmasti kuullut maantiedon ja historian opettajan ihmettelevän, miksi nuoret eivät osaa kirjoittaa maiden nimiä isolla alkukirjaimella tai miksi nuoret eivät osaa kirjoittaa kokonaisin lausein. Kun he ovat huomauttaneet asiasta oppilaille, vastaus on lähes aina sama: ”Eihän me olla nyt äikän tunnilla.” Äidinkielen ja kirjallisuuden opettajalla taas voi olla huomattavasti positiivisempi käsitys samojen nuorten oikeinkirjoituskäytänteiden osaamisesta, koska ne kuuluvat oppiaineen sisältöön ja oppilaat ovat tottuneet juuri äidinkielen tunneilla osoittamaan kirjakielen osaamistaan.

Koulun oppiaineiksi jakama todellisuus jakautuu myös oppilaiden mielessä erilaisiin tiedon aloihin, joilla on omat käytänteensä ja lainalaisuutensa. Esimerkki paljastaa kouluoppimisen heikkouden: taidot ja tiedot eivät ole joustavasti ja luovasti käytössä eri yhteyksissä. Opittu ei ole aina helposti siirrettävissä oppiaineesta toiseen, kontekstista toiseen. Siksi nämä oppiaineiden väliset yhteydet on tehtävä koulussa näkyväksi – niin opettajille kuin oppilaillekin. Tähän tarvitaan kielitietoisuuden lisäämistä.

Perusopetuksen ja lukion opetussuunnitelmat uudistetaan vuodeksi 2016. Yksi perusopetuksen opetussuunnitelmien uudistuksen keskeinen periaate on lisätä opetuksen kielitietoisuutta. Yksinkertaisimmillaan kielitietoisuuden voi nähdä alun esimerkin kaltaisissa tilanteissa yleiskielen käytön vaatimuksena, mutta syvällisemmin ajateltuna kielitietoisuus koulukontekstissa ei ole vain oikeakielisyyttä vaan laajempaa tietoisuutta ja tajua siitä, että jokaisessa oppiaineessa on oma tapansa käyttää kieltä ja esittää asioita. Eri oppiaineiden kielenkäyttötapoja voidaan koulussa tarkastella suhteessa toisiinsa, jolloin huomataan kunkin oppiaineen tyypilliset diskurssit ja kielelliset käytänteet. Kielitietoisuus on tietysti myös yksinkertaisesti kielen vaihtelun ja vivahteiden tajua.

”Jokainen opettaja on äidinkielen opettaja” on ollut menneiden vuosikymmenten slogan ajatukselle, että

kaikki opettajat ovat kielen käytänteiden opettajia. Slogan kaipaa päivittämistä muotoon ”jokainen opettaja on oman oppiaineensa kielenkäytön ja tekstilajien opettaja – tai monilukutaidon opettaja”. Kielitietoinen opettaja on tietoinen siitä, että eri tiedonaloilla on niille ominaisia tapoja käyttää kieltä sekä esittää ja rakentaa todellisuutta. Kun oppilaat tutustuvat oppiaineen teksteihin ohjatusti, he omaksuvat oppiaineelle ominaiset tavat esittää tietoa. Mitä tietoisempi opettaja on tästä oppiaineensa kielellisestä esitystavasta, sitä helpompi opettajan on ohjata oppilaita opiskelemaan ainetta. Opettaja ikään kuin opettaa lukemaan tarkasti oman alansa tekstiä auttamalla oppilaita huomaamaan, miten asiat esitetään teksteissä. Samalla yleensä myös harjoitellaan itse tuottamaan oppiaineen sisältöihin liittyvää tekstiä. Kun tavoitteena on tehdä selkoa tiedonalan esittämisen käytänteistä, asettuu myös yleiskielen käytön vaatimus aivan uuteen laajempaan kontekstiin. Kyse ei ole ”vain pilkunviilaamisesta” vaan tiedon esittämisestä kaikille ymmärrettävässä yleiskielisessä muodossa.

Kielitietoisuus on kielen tilanteisen käytön taju

Äidinkielen ja kirjallisuuden opiskelussa kielitietoisuus korostuu entisestään, koska nuoren maailmassa koulu saattaa olla jopa lähes ainoa paikka, jossa nuori kohtaa yleiskielistä ilmaisuä päivittäin – oppikirjateksteissä. Eri oppiaineiden oppikirjojen tekstit eivät aina ole yksiselitteisesti vain yleiskielisiä. Poikkeamia yleiskieleen tuovat monet tieteellisten tekstien piirteet, joita oppikirjateksteissä on. Esimerkiksi oppikirjatekstejä voi loitontaa yleiskielestä tiiviys, tieteellisen terminologian käyttö, virkerakenteet tai määritteiden runsaus lausekkeissa. Nämä piirteet tekevät oppikirjatekstien sisäistämisen vaikeaksi. Oppikirjatekstien lisäksi tunneilla voidaan lukea esimerkiksi mediatekstejä tai kaunokirjallisia tekstejä, joten opetustekstien kirjo voi olla laaja.

On muistettava, että kirjakieli tai yleiskieli on oikeastaan nuoren ensimmäinen vieras kieli, kielimuoto, jota aletaan omaksua ja oppia heti, kun lapsi kuulee tekstejä luettavan ja oppii myöhemmin itse lukemaan ja kirjoittamaan. Yleiskielistä ilmaisuä ei kukaan opi ensi kielenä vaan sitä on tietoisesti opiskeltava, vaikka paljon lukeva nuori sitä omaksuu myös ilman opetusta. Koulun tehtävä on laajentaa oppilaan kielimaailmaa ja kielellistä identiteettiä tarjoamalla luettavaksi erilaisia tekstejä ja kielimuotoja. Lähipiirin kielestä edetään laajempaan yleiskieliseen ilmaisuun. Samalla tutustutaan eri tiedonalojen tapaan käyttää kieltä ja rakentaa tietosisältöjä.

Äidinkielen ja kirjallisuuden oppiaineessa kielitietoisuuden näkökulma korostuu yhä enemmän. Oppiaineessa käsitellään eri kielimuotojen suhdetta, merkitystä ja moninaisuutta sekä kielimuodon valinnan merkitystä vuorovaikutuksen onnistumisessa. Kielimuodon valinta vaikuttaa monin tavoin viestin perillemenoon: miten muodollista tai epämuodollista kieltä käytetään ja millaisilla käsitteillä operoidaan? Enää ei yleiskielen osaamista voi perustella epämääräisellä puheella esimerkiksi *hyvästä tai kauniista* tai jopa *oikeasta kielestä* – vaan perusteiksi riittää sopiva tilanteinen kielenkäyttö. Kielimuotoja ei ole syytä asettaa arvojärjestykseen, vaan yleiskielen asema perustellaan sen merkityksellä viestin välittäjänä ja tilanteen huomioon ottamisella. Tällainen näkemys kielimuotojen tasa-arvoisuudesta lisää oppilaan oman kielen arvostamista ja tukee hänen kielellistä identiteettiään.

Oppiaine äidinkieli ja kirjallisuus kärsii jonkin verran oppiaineen nimeen liittyvistä mielikuvista: oma äidinkieli mielletään usein omaksi ensikieleksi, siis siksi epämuodolliseksi puhekieleksi, joka opitaan lapsena ensin. Oppiaineen keskeinen tavoite on kuitenkin tutustuttaa nuori yhteiseen äidinkielen muotoon, yleiskieleen, jolla toimitaan opiskelussa ja usein työelämässäkkin. Siksi oppiaineen nimi olisi syytä muuttaa muotoon suomen kieli ja kirjallisuus, etenkin kun tällä hetkellä varsin moni ei-äidinkielen opiskelee useita tunteja viikossa äidinkielen tunneilla suomea.

Opetussuunnitelma ohjaa monipuolistamaan työtapoja

Perusopetuksen opetussuunnitelmauudistuksen lähtökohtana on ottaa huomioon jatkuvasti muuttuva maailma ja sen vaikutus kouluun ja opiskeluun. Opetussuunnitelmien ei ole tarkoitus olla luetteloja siitä, mitä koulussa tulisi oppia, vaan suunnitelma ohjaa sitä, miten tietoja ja taitoja olisi mielekästä opiskella. Luonnoksessa perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteiksi 2014 todetaan, että ”*osaamisen kehittymiseen vaikuttaa omaksuttavia tietosisältöjä enemmän se, miten koulussa työskennellään, miten oppijan ja ympäristön vuorovaikutus järjestetään ja miten oppimista ja koulunkäyntiä tuetaan*” (s. 11).

Luonnoksessa perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteiksi 2014 esitellään tulevaisuuden edellyttämän laaja-alaisen osaamisen eri osa-alueet ja toimintakulttuurin kehittämistä ohjaavat periaatteet:

Laaja-alainen osaaminen	Toimintakulttuuri
ajattelu ja oppiminen kulttuurinen osaaminen, vuorovaikutus ja ilmaisu monilukutaito	oppiva yhteisö kulttuurinen monimuotoisuus ja kielitietoisuus
työskentely, opiskelu ja työelämässä tarvittava osaaminen tieto- ja viestintäteknologian osaaminen	monipuoliset työskentelytavat
osallistuminen, vaikuttaminen ja vastuullisuus	vuorovaikutus ja osallisuus
itsestä huolehtiminen, arjenhallinta ja turvallisuus	hyvinvointi turvallinen arki vastuu ympäristöstä ja tulevaisuuteen suuntautuminen

On helppo huomata, että kieli ja kielenkäyttö liittyvät monin tavoin sekä laaja-alaiseen osaamiseen että toimintakulttuuriin. Kielen, vuorovaikutuksen ja tekstien avulla opitaan ja tullaan tietoiseksi oppimisesta. Uuden opetussuunnitelman myötä korostuu tärkeä yhdessä tekemisen periaate, sillä niin laaja-alainen osaaminen kuin toimintakulttuurikin sisältävät monia vuorovaikutukseen ja yhteisöllisyyteen liittyvää osa-alueita.

Äidinkielen ja kirjallisuuden opetus lisää kielitietoisuutta

Kielitietoisuuden painottuminen ei aluksi näytä juuri asettavan uudistuspaineita äidinkielen ja kirjallisuuden opetukselle, mutta varmasti myös se muuttuu tai painottuu eri tavoin tulevissa opetussuunnitelmissa. Jo nykyinen oppiaineen opetussuunnitelma korostaa laajaa tekstikäsitystä, kielitietoisuutta, tilanteista kielenkäyttöä ja oman kieli-identiteetin tukemista. Uutta sen sijaan tulevassa opetussuunnitelmassa on ohjaaminen monipuolisten opetusmenetelmien – kuten draaman – käyttöön.

Edelleenkin äidinkielen ja kirjallisuuden opettaja tutustuttaa oppilaat kielitietoon, yleiskieleen, tekstien

ymmärtämiseen ja tekemiseen – eli monipuolisiin tekstitaitoihin tai monilukutaitoon. Äidinkieli ja kirjallisuus oppiaineena nojaa taustatieteisiinsä ja niiden esitystapoihin. Siksi käytämme tietynlaista käsitteistöä kielen ja tekstien tarkastelussa. Näitä käsitteitä voidaan käyttää apuna muidenkin oppiaineiden tunneilla tekstejä tarkasteltaessa tai laadittaessa. On yllättävää, miten usein oppilaat tuovat opettajalle luettavaksi esitelmiä, vaikka kyseessä olisi pienoistutkielma tai tietoartikkeli. Keskeistä on, että tekstin tekemisen taidot ja yleiskieli ovat käytössä kaikissa oppiaineissa.

Äidinkielen ja kirjallisuuden opettajan näkökulmasta kouluissa on jatkuvasti enemmän opettajia, jotka ymmärtävät kielen merkityksen omassa oppiaineessaan – ja vaativat myös yleiskielen käyttöä ja tietyn tekstilajin kirjoittamista oman oppiaineensa kirjoitustehtävissä. Kyse on yhä kuitenkin liian usein yksittäisen opettajan omasta harrastuneisuudesta tai kiinnostuksen kohteista.

Opettajankoulutukseen – sekä luokan- että aineenopettajan – kielitietoisuuden näkökulman vahvistaminen tuo varmasti uusia painotuksia. Etenkin luokanopettajan kielitietoisuuden lisääminen on ehdottoman keskeistä, jotta alakoulussa lapset tottuisivat yleiskielen käyttöön ja tekstilajitietoisuuteen kaikkien oppiaineiden tunneilla. Kun sama opettaja opettaa sekä äidinkieltä ja kirjallisuutta että muita aineita, hän voi jatkuvasti muistuttaa kielen merkityksestä oppilaille.

Jokainen tiedonala rakentuu kielellisesti erilaisista teksteistä, tekstilajien ja ?tyyppien yhdistelmistä, joista koulussa muotoutuvat eri oppiaineiden omat tekstikäytänteet. Koulun tärkeä tehtävä on auttaa nuorta ymmärtämään, etteivät tiedonalat ja todellisuus oikeasti ole niin oppiaineisiin jaettuina kuin koulussa voi näyttää. Kielitietoisuus kannattelee jatkossa koko koulun toimintakulttuuria, kun opitaan eri alojen tietoja ja taitoja tietoisena eri alojen tekstikäytänteistä.

Kielitietoisuus lisää yhteistyötä

Koulun toimintakulttuurin kannalta keskeistä kielitietoisuuden tunnustamista on oppiaineiden yhteistyön lisääminen ja työtapojen monipuolistaminen. Ammatillisessa koulutuksessa on yleisenä käytäntönä se, että ammattiaineiden kirjoitustehtäviä tehdään yhteistyössä ammattiaineen ja äidinkielen opettajan kanssa. Kyse ei ole eikä saa olla mistään sisällön ja kielen tarkastelun erottamisesta: kielen näkökulma kietoutuu sisällön esittämiseen erottamattomasti. Esimerkiksi tällaista yhteistyötä tulevaisuudessa on varmasti yhä enemmän, jos koulun rakenteet tämän mahdollistavat.

Yhteistyön lisääminen äidinkielen ja kirjallisuuden ja muiden oppiaineiden välillä on luontevaa. Tarkoitus ei ole, että äidinkielen ja kirjallisuuden opettaja olisi kielikonsultti, joka kutsutaan yhteistyöhön korjaamaan kieltä tai tarkistamaan tekstin kieliäsu. Aito yhteistyö lähtee tekstien yhdessä tekemisen periaatteesta: äidinkielen ja kirjallisuuden opettaja osallistuu tiedonhankinnan eri vaiheisiin, muistiinpanojen tekemiseen, referoinnin periaatteiden opettamiseen ja ennen kaikkea tekstin muokkaamisen prosessiin, johon kuuluvat esimerkiksi tekstin rakenteen ja sisäisen logiikan, argumentoinnin ja ilmaisuuden hiominen.

Yhteistyötä helpottaa käsitteistön yhtenäistäminen: monissa kouluissa on esimerkiksi yhdessä laadittu ohjeita, miten tehdään koevastaus, miten laaditaan esitelmä tai tutkielma. Äidinkielen ja kirjallisuuden opettaja voi tehdä yhteistyötä eri oppiaineiden kanssa etenkin käsittelemällä näitä koulun opiskelutekstejä omassa opetuksessaan tai yhteistyössä muiden oppiaineiden kanssa. Nuorten kannalta on tärkeää, että opettajat käyttävät käsitteitä samalla tavalla, jotta kaikki tietävät, mitä esimerkiksi esitelmällä tarkoitetaan.

Yksi kielitietoisuuden, monilukutaidon ja oppiaineiden välisen yhteistyön konkretisoija on sujuva tieto- ja viestintätekniikan käyttö. Nuorilla on vapaa-aikana opittuja tv-taitoja runsaasti, kun he leikkivät ja pelaavat koneilla kotona. Silti aivan erityistä huomiota pitäisi kiinnittää näiden taitojen kehittämiseen koulussa: sujuva kymmensormijärjestelmän käyttötaito antaa varmasti varmuutta kirjoittamiseen ja lisää onnistumisen

tunnetta. Etenkin alakouluvaiheessa olisi luontevaa harjoitella koneella kirjoittamista niin paljon, että siitä tulisi sujuva käytäntö, jolloin yläkoulussa ja lukiossa voitaisiin keskittyä tiedonhankinnan ja tiedon pätevyyden arvioinnin taitojen kehittämiseen.

Monet vapaa-aikana sekä opiskelu- ja työelämässä tärkeät tv-taidot tulisi ottaa luontevasti osaksi opintoja, joissa tehdään monialaisia projekteja ja opiskellaan ilmiökeskeisesti: aiheita voidaan lähestyä eri näkökulmista ja tekstejä tuotetaan prosessoimalla yksin ja yhdessä eri oppiaineiden opettajien johdolla. Valitettavasti nykyinen opettajien työaika, lukujärjestystekniset asiat ja palkkausjärjestelmä vaikeuttavat mahdollisuuksia toteuttaa eri oppiaineita yhdistäviä projekteja ja samanaikaisopetusta. Jos oppiaineiden yhteistyötä halutaan oikeasti lisätä, olisi näitä koulun rakenteita kehitettävä palvelemaan paremmin oppimista. Yhteistyö lisää paitsi kielitietoisuutta myös asioiden syvällistä ymmärtämistä ja tukee nuoren identiteetin kehittymistä.

Kirjoittaja on Äidinkielen opettajain liiton puheenjohtaja ja äidinkielen ja kirjallisuuden lehtori Helsingin yhteislyseossa.

Lähteet

Genrepedagogiikka, ks. esim. <http://www.readingtolearn.com.au/>

Luonnos perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiksi 2014, 14.11.2012.